

Труба Г. М.,
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, м. Одеса

ДО ПИТАННЯ ПРО ФУНКЦІОНАЛЬНУ ВЗАЄМОДІЮ КАТЕГОРІЙ СТАНОВОСТІ ТА АСПЕКТУАЛЬНОСТІ

Стаття присвячена розгляду питання взаємодії категорій становості та аспектуальності в широкому та вузькому розумінні. У статті розглядається питання граматичного втілення цієї взаємодії, а саме втілення у дієсловах теперішнього часу.

Ключові слова: диференційна ознака, категорія, функція, недоконаний вид.

Статья посвящена рассмотрению вопроса о взаимодействии категорий состояния и аспектуальности в широком и узком смысле. В статье рассматриваются вопрос грамматического воплощения этого взаимодействия, а именно воплощение в глаголах настоящего времени.

Ключевые слова: дифференциальный признак, категория, функция, несовершенный вид.

The article is devoted to the discussion of the question about interaction categories of state and aspect in wide and narrow sense. The question of grammatical representation of this interaction specifically representation of present tense is presented.

Key words: differential feature, category, function, imperfect.

Для сучасної лінгвістики притаманна загальна функціоналізація парадигми – вивчення мови як системи засобів вираження ментально-психонетичної картини світу та функціонального знаряддя, що становить важливість для когнітивної і комунікативної діяльності людини і залежить не тільки від структурної особливості, а й від здатності виконувати закріплене соціальною практикою внутрішнє призначення [10, с. 38]. З цієї точки зору головним об'єктом дослідження є функція. Проте розуміння функції висловлення не зводиться до простого використання певних лексем у певному контексті, не мова у дії, не лінійний чи процесуальний вияв чи форма мови – це вербальна оболонка нашого мислення [12, с. 60].

Як у будь-якій системі функції не існують ізольовано одна від одної, вони активно взаємодіють, а отже, саме взаємодія є одним із важливих питань функціональної граматики на різних рівнях.

Розрізняють два рівні взаємодії – понятійний (широкий) та граматичний (вузький). Перш ніж говорити про конкретний вияв взаємодії, слід окреслити диференційні ознаки категорій становості та аспектуальності. Ми поділяємо досить широкий погляд на категорію становості та уналежнюємо до неї всі лексем та синтаксем, що мають повний або частковий набір диференційних ознак: гомогенності, статичності, тривалості, тимчасовості вияву, часової дискретності, неконтрольованості, орієнтованості на суб'єкт, граматичні зв'язки предиката з пасивними суб'єктами і відсутність об'єкта, що пов'язано із валентними властивостями слів.

В основі ж категорії аспектуальності лежить система граматично оформлених видів та їх опозиції, для якої властива неповна граматикизацією, а саме обмеження обсягу дієслівної лексики та граматичних форм дієслова, недостатня регулярність, поєднання з фазовими дієсловами (зі значенням початку, тривалості та кінця дії), способи дії, опозиція граничності та неграничності [4, с. 35].

У сучасній функціональній парадигмі розрізняють первинну і вторинну аспектуальності. До первинної аспектуальності уналежнюють сукупність дев'яти концептів-примітивів, що виконують роль диференційних ознак (структура інформації, що позначає типову ситуацію, яка може охоплювати чи одну ситуацію, чи кілька, тобто бути моноситуативною чи поліситуативною): **однинність, тривалість, початок, продовження, закінчення, результативність, повторюваність, ступінь прояву, співвіднесення із нормою**, які слугують для модифікації ситуації, та передаються в мові трьома типами фреймів: поверховим синтаксичним, поверховим синтаксичним і тематичним, осмислення яких в свою чергу відбувається завдяки трьом когнітивним моделям: пропозиційної, образно-схематичної та метафоричної [4, с. 35-36]. Ці концепти (диференційні ознаки) не позначають ситуацію, а лише є її модифікаторами та мають властивості семантичних примітивів [4, с. 36]. За іншою теорією аспектуальність має такі диференційні ознаки: **динамічність / статичність, граничність / неграничність, процесність, інтенсивність** [11, с. 22-47]. Вторинну ж аспектуальність, а також і особливі текстуальні утворення, що передаються поверховим семантичним фреймом, тематичним фреймом (в традиційній лінгвістиці це складне синтаксичне ціле) [4, с. 36] на синтаксичному рівні можливо розмежувати за аналогією граничності / неграничності відкритість / закритість синтаксичних зв'язків. Відкритий зв'язок об'єднує невизначену кількість компонентів, негранична пропорція слугує для передачі необмеженого в часі протікання дії. Закритий зв'язок об'єднує два компоненти, гранична пропозиція слугує для передачі обмеженого в часі перебігу дії. Ознака граничності / неграничності є характеристикою предиката пропозиції, в певному відношенні ізоморфна ознака синтаксичного зв'язку – відкритого (*Листя жовте, Квітка жовта, Петро вчитель, Максим Вікторович менеджер*) / закритого (*Хвіртка нарощує*) [4, с. 38]. Отже, ми поділяємо досить широкий погляд на категорію аспектуальності із диференційними ознаками граничності / не граничності, однинність, тривалість, початок, продовження (процесність), закінчення, результативність, повторюваність, ступінь прояву, співвіднесення із нормою, динамічність, інтенсивність.

Отже, спільними диференційними ознаками для категорій становості та аспектуальності є *гомогенності, статичності, тривалості, тимчасовості вияву, часової дискретності, неконтрольованості, орієнтованості на суб'єкт, граматичні зв'язки предиката з пасивними суб'єктами і відсутність об'єкта, що пов'язано із валентними властивостями слів, однинність, тривалість, результативність, ступінь прояву, співвіднесення із нормою, граничності / не граничності*.

У вузькому розумінні взаємодія категорій становості та аспектуальності репрезентована дієсловами доконаного та недоконаного виду теперішнього, минулого та майбутнього часу, дієприкметниками, дієприслівниками, інфінітивами, безособовими словами, іменниками та синтаксичними конструкціями. Нами було досліджено тексти сучасної української літератури Ю. Андруховича “Дванадцять обручів”, О. Забужко “Музей покинутих секретів”, Люко Дашвар “Мати все”, Братів Карпанових “Приворотне зілля”, Марії Матіос “Солодка Даруся”, збірка “Український Декамерон” та виявлено понад 3000 прикладів, які характеризують взаємодію категорій становості та аспектуальності.

Слід розглянути детально взаємодію виражену дієсловами теперішнього часу. Так, за теорією сучасної української мови категоріальне значення теперішнього часу полягає у вираженні процесуальної ознаки, перебіг якої збігається із моментом мови [13, с. 378], але функціонування форм теперішнього часу ґрунтується на розмежуванні значень теперішнього актуальності (позначає реальний конкретно-ситуативний збіг виконання дії, перебігу стану з моментом мовлення – конкретна часова локалізація процесуальної ознаки) та теперішнього неактуального часу (позначає дії стани відношення, що не мають часових обмежень конкретної локалізації у моменті мовлення) [13, с. 379]. Отже, дієслова теперішнього часу є відображенням взаємодії категорій становості та аспектуальності за умови наявності зазначених диференційних ознак гомогенності, статичності, тривалості, тимчасовості вияву, часової дискретності, неконтрольованості, орієнтованості на суб’єкт, граматичні зв’язки предиката з пасивними суб’єктами і відсутність об’єкта, що пов’язано із валентними властивостями слів, одиницями, тривалість, ступінь прояву, співвіднесення із нормою, неграничності.

Нами було проаналізовано понад 3 000 речень сучасної української літератури, де було виявлено 647 одиниць із диференційними ознаками гомогенності, статичності, тривалості, тимчасовості вияву, часової дискретності, неконтрольованості, орієнтованості на суб’єкт, граматичні зв’язки предиката з пасивними суб’єктами і відсутність об’єкта, що пов’язано із валентними властивостями слів, одиницями, тривалість, ступінь прояву, співвіднесення із нормою, неграничності із повним чи неповним їх виявом. Це становить близько 10% від загальної кількості одиниць, виявлених у досліджуваному матеріалі. Функції результативності та граничності відсутні у репрезентованій групі через відсутність форми доконаного виду теперішнього часу.

Серед них теперішній актуальний час позначає 454 одиниці, наприклад ... сплять (функції гомогенності, статичності, тривалості, тимчасовості вияву, часової дискретності, неконтрольованості, одиницями, тривалість, ступінь прояву, співвіднесення із нормою, неграничності) *на цвинтарях машин завмерлі авто* ... [1, с. 79], *Такий собі другий Платон – ідіот, якого тримають* (функції гомогенності, статичності, тривалості, тимчасовості вияву, часової дискретності, неконтрольованості, орієнтованості на суб’єкт, граматичні зв’язки предиката з пасивними суб’єктами і відсутність об’єкта, що пов’язано із валентними властивостями слів, одиницями, тривалість, ступінь прояву, співвіднесення із нормою, неграничності) *за сімома замками і називають генієм?* [8, с. 22]; *Рая опустила очі. Хіба красиві хлопці на таких, як вона, задивляються?* (функції гомогенності, статичності, тривалості, тимчасовості вияву, часової дискретності, тривалість, ступінь прояву, співвіднесення із нормою, не граничності) *Завмерла, про кімнату рожеву забула, про дзеркало ... Сині очі ...* [8, с. 76]; *Нащо її обнімати, умовляти і щось доводити? Надто розумна і делікатна? Маячня! Силу всі поважають* (функції гомогенності, статичності, тривалості, тимчасовості вияву, часової дискретності, неконтрольованості, одиницями, тривалість, ступінь прояву, співвіднесення із нормою, неграничності) [8, с. 36], *Чого я з нею панькаюся?* (функції гомогенності, статичності, тривалості, тимчасовості вияву, часової дискретності, неконтрольованості, одиницями, тривалість, ступінь прояву, співвіднесення із нормою, не граничності) – *ухопився за злу думку* [8, с. 36].

Теперішній неактуальний час позначають 193 одиниці із значенням найвищого ступеня часового узагальнення, позачасового вияву постійних закономірностей, узуальність ознак, які виходять за межі конкретного епізоду і відображають досвід одного мовця чи колективу людей [13, с. 379]: *Ось чим різняється* (функції гомогенності, статичності, тривалості, тимчасовості вияву, часової дискретності, неконтрольованості, орієнтованості на суб’єкт, граматичні зв’язки предиката з пасивними суб’єктами і відсутність об’єкта, що пов’язано із валентними властивостями слів, одиницями, тривалість, ступінь прояву, співвіднесення із нормою, неграничності) *подружжя від усіх, хай би й яких вольтанутих за температурою, кохань і закохань: воно включає обов’язковий обмін привидами* [9, с. 2]. ... *такі, загодожені раннім успіхом, хлопчики з добрих родин завжди бувають чемними, бо не потребують* (функції гомогенності, статичності, тривалості, тимчасовості вияву, часової дискретності, неконтрольованості, одиницями, тривалість, ступінь прояву, співвіднесення із нормою, неграничності) *привертати до себе увагу глупими вихватками, життєвий успіх узагалі, як ніщо інше, розвиває в людях добродушність – ту поверхову, літєлу, як температура тіла, котра не пропускає* (функції гомогенності, статичності, тривалості, тимчасовості вияву, часової дискретності, неконтрольованості, одиницями, тривалість, ступінь прояву, співвіднесення із нормою, неграничності) *жодної агресії, щоправда, й співчуття не пропускає також* ... [9, с. 2], ... *дім, скоро вже існує* (функції гомогенності, статичності, тривалості, тимчасовості вияву, часової дискретності, неконтрольованості, одиницями, тривалість, ступінь прояву, співвіднесення із нормою, неграничності), *завжди ставить до мешканців свої вимоги, і той, хто лишається жити сам у такій великій оселі, вступає з нею в неоголошену війну, в якій рано чи пізно буде поконаний (адже оселі привікіші, вони живуть довше за людей!* [9, с. 149], ... *тепер лежить* (функції гомогенності, статичності, тривалості, тимчасовості вияву, часової дискретності, неконтрольованості, одиницями, тривалість, ступінь прояву, співвіднесення із нормою, неграничності) *Светоччина зубна щітка й контрацептивний крем* [9, с. 148], *А, так, це ж буцімто літературна кав’ярня вважається* (функції гомогенності, статичності, тривалості, тимчасовості вияву, часової дискретності, неконтрольованості, орієнтованості на суб’єкт, граматичні зв’язки предиката з пасивними суб’єктами і відсутність об’єкта, що пов’язано із валентними властивостями слів, одиницями, тривалість, ступінь прояву, співвіднесення із нормою, неграничності), *навіть якісь обшарпані*

томики на полицях оно туляться, – і який ідіот схотів би читати в такому освітленні?.. [9, с. 154]. Він так і залишається (функції гомогенності, статичності, тривалості, тимчасовості вияву, часової дискретності, неконтрольованості, орієнтованості на суб'єкт, граматичні зв'язки предиката з пасивними суб'єктами і відсутність об'єкта, що пов'язано із валентними властивостями слів, однинність, тривалість, ступінь прояву, співвіднесення із нормою, неграничності) з незакритим, на вдихові, ротом: стоп-кадр [9, с. 158]. ... і вдома в неї лишилися (функції гомогенності, статичності, тривалості, тимчасовості вияву, часової дискретності, неконтрольованості, орієнтованості на суб'єкт, граматичні зв'язки предиката з пасивними суб'єктами і відсутність об'єкта, що пов'язано із валентними властивостями слів, однинність, тривалість, ступінь прояву, співвіднесення із нормою, неграничності) мама й сестричка Олюнька, що вже не встає, тридцять дев'ятого року вроджена, – виявляється (функції гомогенності, статичності, тривалості, тимчасовості вияву, часової дискретності, неконтрольованості, орієнтованості на суб'єкт, граматичні зв'язки предиката з пасивними суб'єктами і відсутність об'єкта, що пов'язано із валентними властивостями слів, однинність, тривалість, ступінь прояву, співвіднесення із нормою, неграничності), я того не знала, Сталін перед війною заборонив жінкам робити аборти ... [9, с. 167], ... Ах, то це Юлічка гримала в двері. Ото, називається (функції гомогенності, статичності, тривалості, тимчасовості вияву, часової дискретності, неконтрольованості, орієнтованості на суб'єкт, граматичні зв'язки предиката з пасивними суб'єктами і відсутність об'єкта, що пов'язано із валентними властивостями слів, однинність, тривалість, ступінь прояву, співвіднесення із нормою, неграничності), замислився, тьху, блін. Отак і не дадуть чоловікові зосередитися, ні одної пунтної думки додумати не дадуть ... [9, с. 133], І коли наша військова сила, сягнувши верхньої позначки, як ріка, що виходить (функції гомогенності, статичності, тривалості, тимчасовості вияву, часової дискретності, неконтрольованості, орієнтованості на суб'єкт, однинність, тривалість, ступінь прояву, співвіднесення із нормою, неграничності) із берегів, ринулась була перетікати в помсту, і на Волині й Поділля запалали мастки польських колоністів, в нас знайшлася інша сила, що спинила, загородила дорогу тому рухові по траєкторії сліпої відплати ... [9, с. 169].

Окрему увагу слід приділити випадкам формування функції диференційної ознаки становості, гомогенності за рахунок частки *не*. Так, наприклад у випадках *збиратися*, *виходити* яскраво відчутна сема процесуальності, а у поєднанні з *не* сема процесуальності замінюється на функцію становості та гомогенності: *Став перед нею... Категорично: – Я зможу забути про те втрачене дитя, якщо ти забудеш, що в тебе є мати. Тому що твоя мати – божевільний упир, і я не збираюся* (функції гомогенності, статичності, тривалості, тимчасовості вияву, часової дискретності, неконтрольованості, однинність, тривалість, ступінь прояву, співвіднесення із нормою, неграничності) *й далі спостерігати, як вона смоче з нас кров!* [8, с. 36], *Ніколи в неї нічого не виходить* (функції гомогенності, статичності, тривалості, тимчасовості вияву, часової дискретності, неконтрольованості, орієнтованості на суб'єкт, граматичні зв'язки предиката з пасивними суб'єктами і відсутність об'єкта, що пов'язано із валентними властивостями слів, однинність, тривалість, ступінь прояву, співвіднесення із нормою, неграничності) *без маминої підтримки ...* [8, с. 23].

Отже, взаємодія категорій становості та аспектуальності має фактичне втілення у дієсловах теперішнього часу, проте ця група не є численною і добре репрезентованою. Дієслова, із функцією теперішнього часу актуального часу має ширшу репрезентацію і позначають власне стан, дієслова ж теперішнього відносного стану хоча і мають повну репрезентацію диференційних ознак, представлені у текстах сучасної української літератури не так широко.

Література:

1. Андрухович Ю. Дванадцять обручів. – <<http://www.ukrcenter.com/library/>>. від 12.11.2012
2. Бацевич Ф. С. Функционально-ономастическая типология русских глагольных предикатов / Ф. С. Бацевич // Русское языкознание, 1991. – №22. – С. 9-16.
3. Белошапкова Т. В. Когнитивно-дискурсивная парадигма лингвистического знания: взгляд на природу категории аспектуальности / Белошапкова Т. В. // Вестник университета РАО. – серия 9. – 2008. – №1. – С. 34-43.
4. Бондар О. І. До виділення категорії становості в сучасній українській мові / Олександр Іванович Бондар // Записки з українського мовознавства. – Одеса: Одеський національний університет, 2009. – вип.18. – С. 3-9.
5. Бондар О. І. Когнітивні ситуації і функціонально-семантичні категорії у зв'язку з проблемою типології предикатів / Олександр Іванович Бондар // Науковий вісник Чернівецького університету, 2007. – Вип. 321-322. – С. 194-199.
6. Бондар О. І. Семантична класифікація предикатів на функціонально-когнітивній основі / Олександр Іванович Бондар // Мовознавство, 2009. – № 3-4. – С. 118-125.
7. Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Система засобів вираження: Наукова монографія. – Одеса : Астропринт. – 1996. – 192 с.
8. Дашвар Люко. Мати все / Люко Дашвар. – Харків : Клуб сімейного дозвілля. – 2010. – 334 с.
9. Забужко О. Музей покинутих секретів.- <<http://www.rulit.net/books/muzej-pokinutih-sekretiv-read-220483-1.html>> від 20.10. 2012.
10. Калько М. І. Категорія аспектуальності в сучасній українській літературній мові : Дис... д-ра наук: 10.02.01 / Калько Микола Іванович – 2009. – 485 с.
11. Кокарева Е. А. Аспектуальность и способы её выражения в именных связочных предложениях: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Елена Алексеевна Кокарева. – 2003. – 212 с.
12. Лещак О. Языковая деятельность. Основы функциональной методологии лингвистики / О. Лещак. – Тернополь: Підручники і посібники. – 1996. – 166 с.
13. Сучасна українська літературна мова / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько. – К. : Вища школа, 1993. – 439 с.